

Արմեն ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ

ՄՏՈՐՈՒՄՆԵՐ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ՀԱՅ-ԹՈՒՐԶԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻ ՇՈՒՐՁ

1920թ. դեկտեմբերի 2-ի լույս 3-ի գիշերը բռնազավթված Ալեքսանդրապոլում ստորագրվեց քեմալական Թուրքիայի կողմից սանձազերծված պատերազմի արդյունքներն ամփոփող բռնի ուժով պարտադրված ծանրագույն մի պայմանագիր, որով կասկածի տակ դրվեց հայոց պետականության հետագա գոյության հարցը: Այսօր անհերքելի է այն փաստը, որ կողոպտիչ այս պայմանագրի կնքումը հնարավոր դարձավ միայն խորհրդա-թուրքական ռազմաքաղաքական համագործակցության շնորհիվ: Համագործակցություն, որն ապահովեց Թուրքիայի հաղթանակն ու հույս ներշնչեց վերջինիս մեկընդմիջտ ազատվելու դարավոր թշնամուց¹: Ուրեմն և գուր չէր Թուրքիայի արտգործնախարարի պաշտոնակատար Ահմեդ Մուխթար փաշան դեռևս 1920թ. նոյեմբերի 8-ին Արևելյան ռազմաճակատի հրամանատար Ք. Կարաբեքիրին հրահանգում. «Ոչնչացնել հայերի բանակը, բռնախլել զենքը և բաժանել մուսուլմաններին, հայերին զրկել նոր բանակ ստեղծելու իրավունքից, տիրել երկաթուղիներին և անմիջական ուղղակի կապ հաստատել ադրբեջանական թուրքերի հետ»²:

Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի կնքման հարցում, անշուշտ, պատասխանատվության իր բաժինն ունի նաև ՀՀ կառավարությունը, որը ռազմաքաղաքական առումով չկարողացավ կազմակերպել երկրի պաշտպանությունն արտաքին ներխուժումից, իսկ պարտություն կրելով՝ կնքեց քաղաքականապես անիրավահավասար պայմանագիր:

Հայ պատմագրությունը բազմիցս անդրադարձել է այս պայմանագրին, որովհետև ուժով պարտադրված լինելով՝ այն առայսօր վերագնահատման կարիք ունի:

Խորհրդային տարիներին Ալեքսանդրապոլի պայմանագրին անդրադարձել են Բ. Բոդյանը, Ջ. Կիրակոսյանը, Գ. Գալոյանը, Է. Ջոհրաբյանը, Ա. Եսայանը, Մ. Արզումանյանը, Ս. Ալիխանյանը և ուրիշներ³, որակելով այն որպես ստորացուցիչ, հրեշավոր և նույնիսկ դավաճանական⁴: Մակայն ոչ միշտ է կարելի համաձայնվել խորհրդահայ պատմագրության կողմից հնչեցված մեկնաբանություններին և առավել ևս տրված զնահատականներին: Օրինակ՝ Ա.Կարինյանը բանակցություններում Խորհրդային

¹ *М. Кемаль, Путь новой Турции, т. 3, М., 1934, с.314.*

² Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 113, ց. 3, գ. 31, թ. 6:

³ *Б.Борьян, Армения, международная дипломатия и СССР. Ч.II, М.-Л., 1929, Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), Ջ.Կիրակոսյանի խմբ., Եր., 1972: Գ.Գալոյան, Հայաստանը և մեծ տերությունները (1917-1923), Եր., 1999: Է.Ջոհրաբյան, Սովետական Ռուսաստանը և հայթուրքական հարաբերությունները (1920-1922թթ.), Եր., 1979: Ա.Եսայան, Հայաստանի միջազգային իրավական դրությունը (1920-1922), Եր., 1967: Մ.Արզումանյան, Արևալիքից վերածնունդ, Եր., 1973: Ս.Ալիխանյան, Սովետական Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի ազատագրման գործում 1917-1921 թթ., Եր., 1966:*

⁴ *Լեռ, Անցյալից, Թիֆլիս, 1925, էջ 455, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 7, Եր., 1967, էջ 111: Ս.Ալիխանյան, Սովետական Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի ազատագրման գործում 1917-1921թթ., Եր., 1966, էջ 252: Մ.Աղայան, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմությունից, Եր., 1976, էջ 796: Բ.Օհանջանյան, Դաշնակցությունն առանց դիմակի, Եր., 1980, էջ 153: Հր.Միսնիսյան, Թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարաբանությունը և քաղաքականությունը, Եր., 1986, էջ 530 և ուրիշներ:*

Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Բ. Մոխիվանու միջնորդության մերժման մեղավոր համարում է հայկական պատվիրակության ղեկավար Ալ. Խատիսյանին՝ հայտարարելով, թե վերջինս ոչ միայն հրաժարվել է Մոխիվանու ծառայություններից, այլև Ս. Վրացյանին ուղարկած հեռագրում մեղադրել է նրան վնասակարության մեջ⁵: Մինչդեռ Ալ. Խատիսյանն իր հուշերում գրում է, թե ինքը շատ ճիշտ է թափել, որ Ռուսաստանի ներկայացուցիչը մասնակցի բանակցություններին, բայց չի կարողացել փոխել թուրքերի վճռական դիրքը⁶: Ինչ վերաբերում է Մոխիվանու գործունեության վնասակարությանը, ապա այդ մասին խոսվում է միայն նոյեմբերի 29-ին, երբ Կարաբեքիրն արդեն հինգ օր առաջ մերժել էր Մոխիվանու՝ որպես միջնորդի մասնակցությունը խորհրդածողովին, և վերջինս Ալեքսանդրապոլում պարզապես զբաղված էր խորհրդային իշխանության քարոզչությամբ⁷:

Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի շուրջ խորհրդահայ պատմագրության կողմից պատմական փաստերի միտումնավոր կեղծման մեկ այլ դեպք կարելի է համարել այն հայտարարությունը, թե «դաշնակները, տեսնելով խորհրդային կարգերի հաղթանակը Հայաստանում, անդամահատեցին վերջինս և նրա մի մասը՝ Ղարսի և Արդահանի մարզերը, Երևանի մահանգի Սուրմալուի գավառը դավաճանաբար հանձնեցին Թուրքիային»⁸:

Ի՞նչ խոսք կարող է լինել այդ տարածքները միտումնավոր թուրքերին հանձնելու մասին, երբ թշնամին հենց Խորհրդային Ռուսաստանի թողվությամբ էր զենքի ուժով գրավել վերոնշյալ տարածքները և Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով ստիպել այն ընդունել:

Խորհրդահայ պատմագրության մեջ տեղ գտած մեկ այլ կեղծիքի համաձայն՝ ՀՀ դաշնակցական կառավարությունը 1920թ. նոյեմբերի 30-ի՝ լույս դեկտեմբերի 1-ի գիշերը կայացած նիստում որոշել է դաշնակցել Կարաբեքիրի հետ՝ ընդդեմ Խորհրդային Հայաստանի⁹: Իրականում՝ ճակատագրական այդ նիստում մի կողմից՝ ընդունվել է Բ. Լեզրանի վերջնագիրը Հայաստանի՝ խաղաղ ճանապարհով խորհրդայնացման, իսկ մյուս կողմից՝ Բ. Կարաբեքիրի վերջնագիրը հաշտության պայմաններն ընդունելու վերաբերյալ¹⁰:

Փաստորեն Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի կնքման գործում խորհրդահայ պատմագրությունը, երբեմն նույնիսկ միտումնավոր կեղծելով պատմական փաստերը, մեղադրում է Հայաստանի դաշնակցական կառավարությանը՝ մոռանալով, որ ստորագրուցիչ այդ փաստաթղթի կնքման հիմնական մեղավորը Խորհրդային Ռուսաստանն է, որ, համաշխարհային սոցիալիստական հեղափոխության մոլուցքով տարված, քեմալականներին ցույց տվեց ռազմական, նյութական ու քաղաքական աջակցություն:

Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի գնահատման խնդրին անդրադարձել են նաև արևմտյան հեղինակները: Ընդ որում, եթե ՀՅԴ գործիչները (Ս. Վրացյան, Ռ. Փիրումյան, Ա. Ահարոնյան) փորձել են հիմնավորել պայմանագրի կնքման պատմական անխուսափելիությունը՝ նշելով, թե Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը ստորագրվել է «հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյությանն սպառնացող մահացու վտանգից դրդված»¹¹,

⁵ Ա. Կարիկյան, Դաշնակցությունը փաստերի դեմ, Թիֆլիս, 1926, էջ 40:

⁶ Ալ. Խատիսյան, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Բեյրութ, 1968, էջ 301:

⁷ ՀԱՍ, ֆ. 4033, ց. 3, գ. 57, թ. 1:

⁸ Ա. Հակոբյան, Քաղաքացիական կռիվները Հայաստանում 1921 թ., Եր., 1948, էջ 11:

⁹ Ա. Մնացականյան, Ընդդեմ պատմության դաշնակցական նենգափոխության, Եր., 1976, էջ 46:

¹⁰ Ա. Հակոբյան, Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները (1918-1920 թթ.), Եր., 2005, էջ 326-327:

¹¹ Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, Բեյրութ, 1958, էջ 503:

«սպառնալիքի և ճնշման տակ»¹² կամ «իբրև հաղթող կողմից պարտվող կողմին բռնությամբ պարտադրված պայմանագիր»¹³, ասպա սփյուռքի ոչ դաշնակցական որոշ հեղինակներ, ինչպիսիք են, օրինակ՝ Շ. Նաթալին, Ջ. Մարրյանը և Մ. Ավետյանը, խորհրդային պատմաբաններից ոչ պակաս ծանր որակումներ են տվել՝ պայմանագիրը համարելով «ժայռենադավ և մաքսանենգ», «գերագույն դավաճանություն»¹⁴:

Ամփոփելով վերը ասվածը՝ նշենք հետևյալը. հայ պատմագրությունը բազմիցս անդրադարձել է մեր ժողովրդի համար ճակատագրական նշանակություն ունեցող Ալեքսանդրապոլի պայմանագրին: Նախորդ ինը տասնամյակների ընթացքում հավաքվել ու շրջանառվել է խնդրին առնչվող հսկայական փաստական նյութ: Այդուհանդերձ գիտական գրականության մեջ փաստաթղթին տրվել են ոչ միանշանակ, երբեմն հակասական մեկնաբանություններ ու գնահատականներ:

Իսկ ի՞նչ է տեղի ունեցել իրականում, ինչո՞ւ Ալ. Խատիսյանն Ալեքսանդրապոլում պայմանագիր ստորագրեց, և պատմաիրավական ի՞նչ հիմքեր կան չճանաչելու համար այդ փաստաթղթի օրինականությունը:

1920թ. նոյեմբերի 30-ի երեկոյան թուրքերը վերջնագիր ներկայացրին Հայաստանին: Դրանից մի քանի ժամ առաջ ՀՀ վարչապետ Մ. Վրացյանին Հայաստանի խորհրդայնացման մասին վերջնագիր ներկայացրեց նաև Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Բ. Լեգրանը: Նոյեմբերի 30-ի՝ լույս դեկտեմբերի 1-ի գիշերը տեղի ունեցած նիստում ՀՀ կառավարությունը որոշեց ընդունել Հայաստանի խորհրդայնացման վերաբերյալ Լեգրանի վերջնագիրը, սակայն առաջարկեց իր նախապայմանները. 1. Հայաստանը ճանաչել անկախ, 2. քաղաքացիական կռիվներ թույլ չտալ, 3. կառավարության մեջ ընդգրկել նաև դաշնակցականների և 4. թուրքերի հետ հաշտություն կնքել¹⁵: Նախապայմաններից վերջինը թույլ է տալիս ենթադրել, որ իշխանությունից հեռացող դաշնակցական կառավարությունը թուրքերի հետ որևէ փաստաթղթի ստորագրում չէր նախատեսում՝ հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորումը թողնելով խորհրդային իշխանությունների տնօրինությանը: Այդուհանդերձ, Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը ստորագրեց հենց հրաժարական տված և իշխանությունը Հայիեդկոմին հանձնած կառավարության պատվիրակությունը:

Դաշնակցական պատմագրությունը տեղի ունեցածը բացատրում է հետևյալ կերպ. առաջին՝ պայմանագիրը կնքվել է մի քանի օրով Խորհրդային Հայաստանի փաստական իշխանության տեր Դրոյի համաձայնությամբ, երկրորդ՝ Կարաբեքիրը սպառնում էր չստորագրելու դեպքում հայ պատվիրակների հետ Ալեքսանդրապոլի ամբողջում հաշվեհարդար տեսնել, իսկ հետո շարունակել ռազմական գործողությունները մինչև Երևան¹⁶:

Այն, որ Ք. Կարաբեքիրը քաջատեղյակ էր Հայաստանի քաղաքական զարգացումներին, փաստ է: Նախքան Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի ստորագրումը Հայ-

¹² Ռ. Փիրուլյան, *Հայաստանը Հ.Յ. Դ-բռշլիկի հարաբերությունների ոլորտում 1917–1921*, Եր., 1997, էջ 295:

¹³ Ա. Ահարոնյան, *Մարդարապատից մինչև Սևր և Լոզան (քաղաքական օրագիր)*, Բոստոն, 1943, էջ 110–111:

¹⁴ Շ. Նաթալի, *Երեք դաշնագիր (Ալեքսանդրապոլի, Մոսկվայի և Կարսի)*, Բեյրութ, 1957, էջ 3, 12: Ջ. Մարրյան *Երեք դաշնագրեր (Ալեքսանդրապոլի, Մոսկվայի և Կարսի դաշնագրերը 1920–1921 թթ.)*, Բեյրութ, 1979, էջ 82: Մ. Ավետյան, *Հայ ազատագրական ազգային հիսնամյա (1870–1920) հուշամատյան և գորավար Անդրանիկ, Փարիզ, 1954*, էջ 231 և այլն:

¹⁵ *Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ.* (քաղաքական պատմություն), փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Եր., 2000, էջ 381:

¹⁶ Վլ. Ղազախեցյան, *Հայաստանը 1920–1940 թթ.*, Եր., 2006, էջ 12:

հեղկոմի նախագահ Ս. Կասյանը Գլխիջանից հեռագրել էր նրան՝ տեղեկացնելով Հայաստանի խորհրդայնացման մասին: Ինքն էլ պատասխան հեռագրով շնորհավորել էր Հայաստանի խորհրդայնացումը¹⁷: Թուրքական պատվիրակությունն ուղղակի հնարավոր բոլոր միջոցներով ջանում էր հաշտություն կնքել ՀՀ դաշնակցական կառավարության հետ՝ խորհրդայնացող Հայաստանի նոր իշխանություններին կատարված փաստի առջև կանգնեցնելու համար: Ալեքսանդրապոլի դեպքերից երկուս ու կես ամիս անց՝ 1921թ. փետրվարի 20-ին, Կ. Պոլսի պատրիարքարանում կայացած հանդիպման ժամանակ Ալ. Խատիսյանը, արդարանալով իր իսկ կնքած տխրահռչակ պայմանագրի համար, պատմել էր, թե հայկական պատվիրակության վրա բարոյահոգեբանական ճնշում գործադրելու համար Ք. Կարաբեքիրը նույնիսկ հրամայել էր սենյակի պատուհանի տակ, որտեղ ընթանում էին բանակցությունները, 2 կախաղան կանգնեցնել՝ 4 դիակներով:

Ըստ Ե. Մարգարյանի՝ դաշնակցականները ստորագրեցին Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը՝ ուղղակի համոզված լինելով, որ այն իրավական ուժ չի ունենա¹⁸: Դրոն ինքը դեկտեմբերի 2-ի երեկոյան՝ Խատիսյանի հետ ունեցած հեռախոսազրույցի ժամանակ, այն կարծիքին էր, թե Խորհրդային Հայաստանը «հեղափոխական երկրների միակ բարեկամ հեղափոխական Ռուսիայի» միջոցով Թուրքիայի հետ կգտնի ընդհանուր լեզու¹⁹:

Կարո՞ղ էր արդյոք Ալ. Խատիսյանը հրաժարվել պայմանագիրը ստորագրելուց: Մեր կարծիքով, այո՛, որպես հիմնավոր փաստարկ հայտարարելով, թե ինքը միջպետական հարաբերություններ կարգավորող փաստաթուղթ ստորագրելու իրավունք չունի, որովհետև այն կառավարությունը, որ ինքն էր ներկայացնում, դեկտեմբերի 2-ի ժամը 16.00-ից այլևս գոյություն չունի: Ավելին, Ալ. Խատիսյանը, որպես հիմք ընդունելով Երևանի համաձայնագրի 7-րդ կետը, որով Ռուսաստանի խորհրդային կառավարությունը պարտավորվում էր անհապաղ զինված ուժեր կենտրոնացնել անհրաժեշտության դեպքում ՀՄԽՀ անկախությունը պաշտպանելու համար²⁰, կարող էր հրաժարվել պայմանագիրը ստորագրելուց՝ ամբողջ պատասխանատվությունը դնելով նորահռչակ խորհրդային կառավարության վրա: Ուրեմն և գուր էին Ս. Վրացյանի այն կասկածները, որ «եթե Խատիսյանը հրաժարվեր ստորագրելուց, ապա Արաքսի ափին կանգնած թուրքերը առաջ կշարժվեին, և մինչև ռուս զորքերը հասնեին Էջմիածին ու Երևան, հնարավոր էր, որ էլ հայ չմնար»²¹: Մեր կարծիքով, Թուրքիան, որ արդեն գրավել էր «Ազգային ուխտով» իրեն «հասանելիք» հայկական տարածքները՝ Խորհրդային Հայաստանից ևս մեկ-երկու գավառ «պոկելու» համար չէր համարձակվի վտանգի տակ դնել խորհրդա-թուրքական հարաբերությունների ապագան:

Ուրեմն և Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի ընդունման թերևս միակ պատմաբանաբանական հիմքն այն է, որ Հայաստանը պարտվել էր Թուրքիային, և վերջինս հաղթողի իրավունքով և ուժի սպառնալիքով նրան պարտադրել էր ծանր պայմանագիր:

Ալեքսանդրապոլի հաշտության պայմանագիրը միջազգային իրավական նորմերին համապատասխանության տեսակետից դիտարկելիս կարելի է տեսնել, որ այն ի սկզբանե չի ունեցել իրավական ուժ: Պայմանագրի ստորագրման պահին Ալ. Խատիսյանի պատվիրակությունը ՀՀ կառավարության հրաժարական տալու պատճառով, դա-

¹⁷ Ռ. Փիրուլյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 295:

¹⁸ *Եր. Տարկիսյան, За кулисами. Как рождался Московский договор 1921 г. (Литературная Армения, Եր., 1991, N 1, с. 79).*

¹⁹ Է. Ջոհրաբյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 115:

²⁰ Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920թթ. (քաղաքական պատմություն)..., էջ 384:

²¹ Ս. Վրացյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 503-504:

դարել էր պետական պաշտոնական լինելուց²², իսկ Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի (այսուհետև՝ ԹԱՄԺ) պատվիրակությունը անօրինական էր (այդ պահին Թուրքիայում օրինական իշխանություն էր համարվում Կ. Պոլսի սուլթանական կառավարությունը) և միջազգայնորեն չճանաչված: Այսինքն՝ կողմերը միջպետական հարաբերություններ կարգավորող փաստաթուղթ կնքելու իրավասություն չունեին: Փաստաթուղթն իրավական ուժ չուներ նաև այն պարզ պատճառով, որ չէր վավերացվել կողմերից և ոչ մեկի կողմից, մինչդեռ, ըստ 18-րդ հոդվածի, դա պիտի արվեր մեկամսյա ժամկետում: Իսկ միջազգային պայմանագրային իրավունքի նորմերի համաձայն՝ չվավերացված պայմանագիրը չէր կարող լինել միջազգային իրավունքի աղբյուր և պարտավորություններ առաջացնել կնքող կողմերից որևէ մեկի համար:

Հենց դա նկատի ուներ ՌՄՖԽՀ արտգործժողկոմ Գ. Չիչերինը, երբ Մոսկվայում Թուրքիայի դեսպան Ալի Ֆուադին հղած 1921թ. ապրիլի 8-ի նոտայում գրում էր. «Ես ինձ թույլ եմ տալիս Ձեզ հիշեցնել, որ Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը կնքվել է դաշնակցական կառավարության կողմից այն պահին, երբ արդեն հռչակված էր Հայաստանի խորհրդային կառավարությունը, և որ դա վավերացված չէ...»²³: Դա նկատի ուներ նաև Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը, որը 1920թ. դեկտեմբերից մինչև 1921թ. հունվարն ընկած ժամանակահատվածում մի քանի անգամ նոտա-հուշագիր է ներկայացրել Թուրքիայի կառավարությանը՝ առաջարկելով անմիջապես բանակցություններ սկսել նոր բովանդակությամբ արդարացի պայմանագիր կնքելու համար²⁴:

Պայմանագիրը չճանաչվեց նաև եվրոպական երկրների կողմից: Հայ-թուրքական հաշտության բանակցություններից շարաքներ առաջ՝ 1920թ. նոյեմբերի 2-ին, բյուրո-կառավարությունը, կանխազգալով Հայաստանի մոտալուտ պարտությունը, Եվրոպայում ՀՀ պատվիրակության ղեկավար Ա. Ահարոնյանի միջոցով տեղեկացնում է Անտանտի երկրներին, թե շրջապատված լինելով թուրք և բոլշևիկ թշնամիներով՝ հարկադրված է լինելու ծանր պայմանագիր ստորագրել, ուստի հորդորում է իր դաշնակիցներին չընդունել ստորագրելիք փաստաթուղթը²⁵: ՀՀ կառավարությունը նմանատիպ բողոք էր ուղղել նաև Ազգերի լիգային²⁶:

Լոնդոնի 1921թ. փետրվար-մարտյան միջազգային խորհրդաժողովը, որպես հիմք ընդունելով Ազգերի լիգայի 1919թ. ընդունած կանոնադրության 20-րդ հոդվածը, որի համաձայն՝ «արգելվում էր ուժի կամ ուժի կիրառման սպառնալիքի միջոցով պայմանագրի պարտադրումը», չեղյալ համարեց Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը²⁷: Ի

²² Ա.Շակոբյանը, անդրադառնալով դեկտեմբերի 2-ի երեկոյան կայացած Ալ.Խատիսյան-Դրո հայտնի հեռախոսազրույցին, վստահեցնում է, թե Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը կնքվելուց մի փոքր առաջ Խատիսյանը, այնուամենայնիվ, որոշ լիազորություններ վերստացել էր, որովհետև Դրոն, որ Հայաստանի նախկին կառավարության և Հայհեղկումի միջև մի քանի օրով կայի ու իրավահաջորդի գործառույթի իրականացնողն էր, փաստաթուղթը ստորագրելուն դեմ չի արտահայտվել (Մանրամասն տե՛ս՝ Ա.Շակոբյան, Խորհրդային Հայաստանը Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերում, Եր., 2010, էջ 58):

²³ Տ.Սահակյան, Ցավայի պայմանագրեր, Եր., 2007, էջ 350:

²⁴ Геноцид армян (документы и комментарии), сост. проф., Ю. Г. Барсегов, т. 2, ч. 1, М., 2003, стр. 376.

²⁵ Ա.Ահարոնյան, նշվ. աշխ., էջ 111-112:

²⁶ Г.Махмуриян, Лига Наций, Армянский вопрос и Республика Армения, Ер., 1999, стр. 123.

²⁷ Մ.Ասլանյան, Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերի համեմատական վերլուծության փորձ, Լրագրեր հասարակական գիտությունների, Եր., 2005, թիվ 1, էջ 180:

դեպ, այդ նորմն այսօր ամրագրված է ՄԱԿ-ի կանոնադրությունում և Միջազգային պայմանագրերի իրավունքի մասին Վիեննայի 1969թ. մայիսի 23-ի կոնվենցիայում²⁸:

Փաստորեն, Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը պարտադրված է ուժով, միջազգային պայմանագրային իրավունքի տեսակետից անընդունելի է և չվավերացված: Փաստաթղթի ստորագրումից առաջ և հետո հայկական կողմը տեղյակ է պահել միջազգային հանրությանը առ այն, որ իրեն ուժի ու սպառնալիքի միջոցով պարտադրվում է պայմանագիր, ուստի այն պետք է հայտարարվի չեղյալ:

Անկախ իր իրավական հիմքից, Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը, անշուշտ, քաղաքական, քարոզչական և հոգեբանական մեծ ազդեցություն է ունեցել հայ-ռուս-թուրքական հետագա հարաբերությունների (մաս քանակցությունների) արդյունքների վրա: Հայաստանի և Թուրքիայի միջև միջնորդ հանդիսանալով՝ Խորհրդային Ռուսաստանը, առանց արդեն խորհրդայնացած Հայաստանի կարծիքը հաշվի առնելու, 1921թ. մարտի 16-ի Մոսկվայի պայմանագրով ոչ միայն ճանաչեց Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով Թուրքիայի տարածքային ձեռքբերումները, այլև դրանք մի քանի ամիս անց Կարսում հարկադրեց ընդունել մաս Խորհրդային Հայաստանին:

РАЗМЫШЛЕНИЯ ОБ АЛЕКСАНДРАПОЛЬСКОМ АРМЯНО-ТУРЕЦКОМ ДОГОВОРЕ

___ Резюме ___

___ А. Айрапетян ___

В 1920 г., в ночь со второго на третье декабря, в захваченном турецкими войсками городе Александрополе был подписан тяжелейший для армянского народа договор.

Будучи вынужденно подписанным, данный договор с момента подписания считался неприемлемым и недействительным с точки зрения международного договорного права, и потому не может являться действенным и обязывать ни одну из сторон. До и после подписания договора армянская сторона периодически осведомляла международное сообщество и предьявляла жалобы великим державам о том, что данный договор был насильственно навязан.

Тем не менее, договор, независимо от своей правовой основы, имел влияние на дальнейшие трехсторонние (русско-армяно-турецкие) отношения и, в первую очередь, на Московский и Карсский договоры.

²⁸ Հոդված 52. «Պայմանագիրը համարվում է առ ոչինչ, եթե կնքված է ուժի սպառնալիքի կամ այն կիրառելու միջոցով ՄԱԿ-ի կանոնադրությամբ ամրագրված միջազգային իրավունքի սկզբունքների խախտմամբ» (մանրամասն տե՛ս Միավորված ազգերի կազմակերպության կանոնադրություն, Եր., 2001, էջ 6, Միջազգային պայմանագրերի իրավունքի մասին Վիեննայի 1969 թ. մայիսի 23-ի կոնվենցիա, մաս 5, բաժին 2):